

Ханстантинов Віталій Олександрович
кандидат філософських наук, докторант
Чорноморського державного університету
імені Петра Могили

УДК 316.647.5

Теоретико-методологічні засади дослідження толерантності

Досліджуються актуальні проблеми методології толерантності. Висвітлюються епістемологічні можливості різних методів та принципів пізнання цього феномену.

Ключові слова: політика, толерантність, нетерпимість, методи пізнання

Исследуются актуальные проблемы методологии толерантности. Освещаются эпистемологические возможности различных методов и принципов познания данного явления.

Ключевые слова: политика, толерантность, нетерпимость, методы познания

We investigate the current problems of methodology of tolerance. The epistemological possibilities of different methods and principles of knowledge of this phenomenon are analyzed.

Keywords: politics, tolerance, intolerance, methods of knowledge

Актуальність проблеми, розгляду якої присвячується дана стаття, полягає в тому, що «в сучасній політичній думці, напевно, немає більш складного і такого, що викликає стільки спорів, феномену, аніж толерантність» [1, р.6]. Традиційно вона визначається як терпимість до інтересів і позицій інших сторін. За Оксфордським політичним словником це - «готовність не втручатися в погляди, настрої та дії, незважаючи на брак симпатії до них або неприязнь до них» [2, с.692].

Підкреслимо, що толерантність як форма соціальності не виникає сама з себе, а «є відображенням умов і якості життя» (Н. Победа) [3, с.14] і тому для своєї появи потребує сприятливого соціально-структурного дизайну і етнополітичного розвитку суспільства, необхідних духовно-культурних і світоглядно-ментальних передумов, відповідних економічних, політико-правових і державно-владних інститутів. Становлення їх, однак, відбувається по мірі визрівання об'єктивних історичних підстав та у зв'язку із усвідомленням владою необхідності формувати оптимальні засади *спів-життя* відмінних соціальних суб'єктів задля збереження державної єдності та безпеки, забезпечення солідаризму як основи державотворення і взаємної лояльності в міжсуб'єктних взаємодіях як противаги відцентровим тенденціям, що неминуче виникають у будь-якому гетерогенному суспільстві.

Вивченню теоретико-методологічних засад толерантності присвячені праці таких вчених, як І. Варзар, Ю. Габермас, А. Галеотті, Дж. Грей, О. Гьоффе, М. Головатий, Л. Дробіжева, Б. Капустін, М. Кренстон, С. Маккінон, С. Маседо, С. Мендус, П. Ніколсон, Дж. Роулз, Т. Скенлон, В. Тишков, М. Уолцер, М. Хомяков, Р. Форст та ін. Зважаючи на те, що власне феномен толерантності постає об'єктом уваги з боку різних галузей наукового пізнання, своїм завданням ми вважаємо висвітлення ключових підходів, окреслення кола найбільш продуктивних методів - філософських, загальнонаукових, політологічних, інших, за допомогою яких, на наш погляд, оптимізується досягнення дослідницької мети в контексті в перше чергу політологічних розвідок його.

Аналізуючи літературу, російська дослідниця С. Ільїнська виділяє в ній чотири методологічні підходи до толерантності: 1) аксіологічний; 2) ідеально-типовий; 3) онтологічно-історичистський; 4) конфліктний. Хоча кожному з них більшою або меншою мірою властиві вади, авторка більш перспективним вважає конфліктний підхід, оскільки він корелює з розумінням конфліктної природи самої політики [4]. З огляду на це доречним є застосування *діалектичного* методу (виявлення протиріч як джерела конфліктів у системі суспільних відносин, що породжують ворожнечу між їх суб'єктами, вивчення нетерпимості

як нерозривно пов'язаної з толерантністю її протилежною стороною). Продуктивними для більш глибокого осмислення толерантності є також висновки *гетерологічної* теорії та постмодерністських конструкцій щодо множинності буття, фрагментації культурної єдності і особливостей ідентичностей в сучасному інформаційному суспільстві.

Насамперед наголосимо, що про толерантність як соціально-культурний та історико-політичний факт зародилась в контексті суспільної рефлексії наслідків релігійних війн у зв'язку з католицько-протестантським розколом в Європі і нагальною потребою, що постала перед тогочасним політикумом, визначитись з відповіддю на цей виклик – або далі продовжувати криваве протиборство, або інкорпорувати в соціум в якості терпимого, хоча й другорядного, нову релігійно-духовну практику. Тому плідним для розуміння власне феномену появи і функціональної цінності толерантності як новоєвропейської універсалії нам уявляється *синергетичний* підхід, за яким соціальна ентропія, неминуча в будь-якій клітині суспільства, призводить до зростання дезорганізації, збільшення кількості помилок у відтворенні культури, до руйнації соціальності, до дисгармонії у суспільних відносинах, і загалом до послаблення відчуття вкоріненості в бутті самої людини.

Як зазначають вчені, можуть існувати лише ті соціальні утворення, які володіють достатньою здатністю до постійного спрямування своєї енергії, власних творчих сил на протидію ентропійним процесам, на блокування їх джерел, на стримування й гальмування їх негативних наслідків. Життєздатність суспільства залежить від реальної спроможності розвивати власні відтворювальні потенції у відповідь на ентропію і деградацію. Тому «зіткнення соціальної ентропії і соціальної активної конструктивної дії може розглядатися як серцевина життєдіяльності суспільства, як центр його боротьби за власне існування» [5, с.47].

З огляду на це, толерантність ми розглядаємо як сформований механізм антиентропійної відповіді, що має своїм призначенням мінімізувати негативні наслідки неминучих конфліктних зіткнень між конкуруючими соціальними акторами та сприяти розгортанню конструктивних можливостей для їх співпраці, зміцнювати взаємну довіру між різними етносоціальними, конфесійними, політичними, іншими спільнотами та групами людей і на цій основі підвищувати рівень соціальної солідарності.

Логічно пов'язаний з означеним є *еволюційно-історичний* підхід, який передбачає аналіз витоків явища і врахування особливостей попереднього розвитку для розуміння теперішнього стану і можливого моделювання його на майбутнє. У зв'язку з цим підкреслимо, що толерантність постає як європейський проект. Саме тут сформувались її передумови: соціальний і політичний устрій античної, головним чином, афінської політії та демократичні інституції обрання і діяльності влади в ній; уявлення про право, традиції космополітичної терпимості часів еллінізму, особливо Римської імперії; гуманістичні цінності Відродження і усвідомлення статусу власності на свою особистість, започатковане становленням буржуазних суспільно-економічних відносин і Реформацією; усвідомлення у Новий час нетотожності приватної і громадської сфер та необхідності різних для кожної з них критеріїв легітимації способів поведінки; ідея Просвітництва щодо розподілу влади і громадянського суспільства як простору вільної самоорганізації та самореалізації індивідів; інститут основоположних прав і свобод людини і громадянина; ліберальні цінності та принципи політичного устрою. Крізь пошуки багатовікової європейської культури, набувши свого завершеного вигляду в німецькій класичній філософії, червоною ниткою пройшли принципи раціоналізму та практично-діяльнісного відношення людини до світу як основи його пізнання та перебудови на краще, в числі ідеалів якого були повага до особистості та гуманізм, що отримали свої антропологічне підґрунтя в християнському відкритті індивідуума і свободи як сутності людини та в принципі Рене Декарта «*Cogito ergo sum*», що виголошує реальну здатність людини мислити, існувати, діяти на власний розсуд. Отже, сучасна толерантність як теоретичний конструкт і як практика є продуктом тривалого історичного розвитку і вона відрізняється своїми специфічними рисами на кожному з його етапів.

В сучасних умовах особливої ваги набуває *цивілізаційний* підхід, що дозволяє більш глибоко зрозуміти витoki групової ідентичності, що зумовлюють несхожі картини світу в індивідів і спільнот, які соціалізовані в різних цивілізаційних ареалах. Як пишуть вчені, толерантність особистості «детермінується її культурною ідентичністю» і, відповідно, головними механізмами формування толерантної особистості називають культурну ідентифікацію та рефлексію [6,с.188,159]. Загалом дослідники проблеми ідентичності відзначають діалектичний зв'язок процесу ідентифікації із суспільством, соціальними процесами і соціальними структурами.

Толерантність функціонує в контексті сформованої в суспільстві національної свідомості, однією з найбільш очевидних характеристик якої є амбівалентність, що зумовлюється як загальносоціологічними законами розвитку свідомості, так і особливостями національного характеру, який «вбирає» в себе архетипи, менталітет, національну психологію, національну традицію, національну міфологію, національну мрію (Ідею) і певною мірою ідеологію [7, с.120,192].

Оскільки толерантність є одним із елементом суспільно-політичного життя, то її не можна аналізувати окремо від цілісності всієї соціальної і політичної системи. Як писав А. Тойнбі, «у кожному випадку ми повинні мислити у термінах цілого..., сприймати їх як голоси єдиного хору, котрі мають значення і смисл у загальній гармонії, проте втрачають їх, як тільки стають набором окремих нот»[8,с.26]. Відповідно до *системного* підходу будь-яка нова якість суб'єкта соціальної системи зароджується і функціонує тільки в процесі його взаємодії з іншими елементами соціуму як наслідок перебудови внутрішньої структури суб'єкта, викликані вимогами взаємодії. Така якість показує, яким шляхом даний елемент (особистість, група, спільнота) включений у цілісність суспільства як системи і водночас є результатом реалізації відношень множини елементів у ньому.

В умовах демократії функціональна цілісність та ефективність організації суспільно-політичного життя забезпечується завдяки участі всіх громадян через вільну артикуляцію і захист ними своїх інтересів. При цьому справедлива акумуляція і реалізація їх у вигляді загальної політичної волі обраною в державі владою уможливується лише при дотриманні принципу толерантності. На погляд Р. Даля, толерантність безпосередньо вплетена у тканину розвитку демократичних процесів і виступає як одне із досягнень демократії. Американський політолог пов'язує можливість розвитку толерантності у політиці з усталеними цінностями її культури. Якщо відданість демократії передається як важливий спадок кожному новому поколінню, то у разі виникнення політичних розбіжностей між громадянами, передбачатиметься визнання їх такими, що мають право на існування, і відповідно – на толерантне відношення[9, с.151].

Висловлювані в умовах демократії ідеї потребують відповідних процедур розуміння і витлумачення у зв'язку з існуванням в сучасному строкатому світі несхожих типів раціональності, яка, до речі, завжди просякнута певним життєвим досвідом самого суб'єкта (Г. Гадамер), є історично і культурно релятивною (Х. Патнем), зумовленою зсередини мовою суб'єкта (Р. Рорті). Тому одним із необхідних методів виступає *герменевтичний*, який спрямує нашу увагу до того, що пізнання соціокультурної реальності передбачає не стільки відображення безпосередньо даного світу духовних артефактів (релігійні заповіді, моральні максими, соціальні норми, політичні ідеали), скільки відтворення смислів і значень, наданих їм людьми, що виступає як невід'ємний етап на шляху до порозуміння між ними.

Вимога *єдності історичного і логічного* орієнтує не лише на пізнання темпоральної послідовності становлення і розвитку самої ідеї толерантності, але й на розкриття того, що, її розвиток виступає відображенням логіки самого суспільного процесу, цілком закономірною фіксацією науковою рефлексію («людина завжди логічна і завжди мислить певним чином» - М. Мамардашвілі) [10,с.26] конкретної соціально-політичної реальності, що переживає зміни, на тлі якої, збагачуючись специфічним досвідом, загалом поглиблювалося розуміння її. У зв'язку з цим підкреслимо, що науковий дискурс толерантності має здійснюватися в парадигмі лібералізму, адже лише на основі його цінностей – індивідуалізму, свободи,

рівності, демократії, плюралізму тощо – вона уможлиблюється як політична практика. Тому нам уявляються вельми сумнівними сентенції на кшталт «не існує...логічного, доказового і переконливого пояснення феномена «політична нація» або «будь-яке нівелювання «етнонація» як значення «нації» викликає велику загрозу для існування...толерантності» [11, с.116]. Навпаки, для поліетнічної з корінними народами країни, якою є Україна, перспектива стати демократичною нацією є «лише в політичному, а не в етнічному сенсі» [12, с.23].

Підкреслимо, що проблема толерантності актуалізується у зв'язку з визначенням ставлення одного суб'єкта до інакшості іншого і тому орієнтує дослідницьку увагу до використання *компаративного* методу, який дозволяє виявити загальне й особливе в політичних, соціокультурних, громадянських практиках в різних країнах і спільнотах, зафіксувати в них деякий інваріант, а також порівняти між собою специфічні погляди, характерні для різних історичних періодів, і на цій основі окреслити деякий універсальний для всіх смисл і цінність самої толерантності. Але при цьому постає питання: «Чи відображають загальні поняття політики [до яких ми відносимо толерантність разом із духовною автономією, свободою на самореалізацію, політичним плюралізмом як її ідейно-світоглядними підвалинами – В.Х.] зміст політичних процесів при їх застосуванні до різних культурно-історичних середовищ?» [13,с.188]. Тобто, наскільки носії самотутніх, відмінних поглядів, рис і практик здатні конструктивно, прагматично взаємодіяти між собою, наскільки кожен з них здатен легітимізувати їх і визнати тим самим симетричність своїх відносин, свою відкритість до співпраці? На підставі позитивної відповіді на це питання ми пропонуємо послуговуватися в практичному плані поняттям прецедентної толерантності для обґрунтування легітимації інакшості шляхом посилання на те, що така інакшість вже толерована в інших країнах зі схожим культурно-цивілізаційним колом цінностей, норм та ідеалів.

Нормативно-ціннісний підхід дозволяє докладно висвітлити моральні засади толерантності і в цьому сенсі визначити перевагу її як етичної вимоги до взаємодії між акторами, як принципу політичної дії та поведінки, який апелює до поваги до особистості, ідеалу людинолюбства, справедливості та альтруїзму, над будь-якими проявами нетерпимості, ненависті і зверхності як антиподів гуманізму, а також запропонувати шляхи та способи втілення в суспільно-політичну практику культури толерантності.

Соціологічні методи (спостереження, опис, опитування) дозволяють отримати кількісно виражений емпіричний матеріал стосовно ситуації толерантності/нетерпимості в суспільно-політичному житті, виявити фактори та умови, що спричиняють ці явища, сприяють їм або, навпаки, перешкоджають їхній появі та розгортанню їхньої внутрішнього потенціалу, а також визначити суб'єкти соціально-політичних взаємодій, застосовувані ними ресурси та засоби, які безпосередньо впливають на соціальну толерантність.

Психологічний підхід орієнтує вектор зусиль дослідника на вивчення суб'єктивних механізмів толерантної/нетолерантної поведінки, типових механізмів їх психологічних мотивацій, в тому числі, роль несвідомих психічних процесів.

З політологічних методів вкажемо та такі. «*Політичний біхевіоризм* заснований на переконанні, що суспільне життя має в першу чергу індивідуальний вимір, а уявлення про групі соціальні феномени, у тому числі й політичні, можна вивести з узагальнення поведінки окремих індивідів, поєднаних груповими зв'язками»[14,с.28]. Тому цей метод орієнтує увагу на індивідуальні мотиви та стимули, що впливають на поведінку людини, які переносять на соціальні об'єкти.

Бути толерантним означає морально стримувати себе і змінювати своє негативне ставлення до несхожого чи відмінного за допомогою власної волі. Соціальний механізм такого самообмеження пояснює теорія колективної взаємодії (theories of collective action), яка аналізує ситуації, коли існує певна група осіб, спільний для всіх інтерес (загальне або колективне благо) та потенційний конфлікт між індивідуальними інтересами та загальною метою. Проблема колективних дій (так звана “дилема колективної взаємодії”) виникає тоді,

коли перед індивідом постає вибір між альтернативними сценаріями: максимізація власних короткотермінових інтересів або співпраця заради досягнення загального блага.

Дискурсивний підхід до аналізу толерантності/нетерпимості визначається, насамперед, як соціально-політичний діалог, що відбувається між індивідами, групами, суспільними інститутами за допомогою і через посередництво засобів масової інформації, у вигляді заяв політичних партій, громадських рухів, рішень представницьких органів, звернень церковних організацій, авторитетних діячів культури, зацікавлених у досягненні загального блага в державі і інтегрованих у цей діалог щодо сутності, ролі і місця в цьому толерантності.

Аналіз діалогових форм суспільно-політичних інтеракцій спирається на *діяльнісний* підхід. Обумовлюється це тим, що носієм толерантної свідомості, виконавцем толерантної дії, «архітектором» і «здійснювачем» відносин, що будуються на принципі толерантності або апелюють до цінностей та норм її культури, виступає людина як суб'єкт діяльності. Це – всеохопне, найбільш широке поняття людини, що узагальнено розкриває нерозривну єдність всіх її якостей: природних, соціальних, суспільних, індивідуальних та інших. Завдяки своїй здатності до самоорганізації, інтегруючись до соціальної системи і становлячись її атрактором та перетворювачем, суб'єкт (індивідуально та колективно з іншими) відповідно до своїх потреб, цілей, усвідомлених інтересів та ідеалів впроваджує норми і цінності толерантності в життя суспільства і владно-політичні відносини, або перешкоджає цьому.

Діяльнісний підхід дозволяє виділити структурні елементи толерантності (суб'єкт, об'єкт, засоби, умови, результат); проаналізувати місце і значення в ній світоглядної позиції індивіда, його моральних переконань, психологічних якостей, типу соціокультурної ідентифікації; оцінити роль суб'єктивних чинників (які виступають від імені етновних, конфесійних, політичних, інших спільнот), що впливають на рівень толерантності в міжлюдських взаємодіях і в країні в цілому; сформулювати конкретні рекомендації щодо вдосконалення культури толерантності в суспільстві в цілому і політичній системі, зокрема. Оскільки діалог є способом залучення особистості до культури і самопізнання, то одночасно він є засобом становлення толерантної свідомості. В політологічному плані важливою перевагою діяльнісного підходу є можливість за його допомогою оцінити чутливість влади, політичного актора загалом до іншого погляду і з'ясувати, як потрібні зміни в свідомості, які установки на діалогову взаємодію та порозуміння є назрілими. В координатах діялісно-діалогового аналізу це й дозволяє вченим розглядати толерантність «як стратегію управлінської діяльності» [15,с.33].

Значні теоретико-евристичні потенції для вивчення суспільного дискурсу на предмет його відповідності цінностям толерантності, а також для аналогічної оцінки різних програмно-політичних документів відкриває *метод тріадної кореляції цінностей та орієнтацій соціально-політичного розвитку*. Він дозволяє у координатах дуалітету «толеранція – віоленція» визначити, наскільки у змістовому і сенсовому плані цінність толерантності уособлюється послідовно в соціальній інституції, в надбудовно-політичній інституції, а далі - в правовій, етичній, релігійній, ментально-етнічній нормативності та ідейно-культурних орієнтаціях, як всі вони мультиплікативним чином, «толерантно підштовхують одна одну на соціально-політичне висходження країни, на невпинний соціальний прогрес» [16,с.33].

Отже, проведений аналіз теоретико-методологічних основ толерантності засвідчив епістемологічну складність даного концепту. Дослідження його потребує різних підходів – синергетичного, системного, еволюційно-історичного, нормативно-ціннісного, компаративного, цивілізаційного. З огляду на міждисциплінарний статус варто комплексно застосовувати різні методи - філософські, загальнонаукові, профільні політологічні, а також психологічні, соціологічні, історичні, культурологічні.

Література:

1. Sardoc M. Tolerance, Respect and Recognition// Educational Philosophy and Theory.- 2010, vol. 42, is. 1. – p. 6 – 8.
2. Короткий оксфордський політичний словник / Пер. з англ.; за ред. І. Макліна, А. Макмілана. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. – 789 с.
3. Победа Н.А. Толерантность: содержательные смыслы и социологическая интерпретация/ Н.А. Победа// Социологические исследования. – 2007. - № 6. – С. 13 – 28.
4. Ильинская С.Г. Теория толерантности: проблема выбора методологии// Политическая теория, язык и идеология/ Редкол. Н.А.Романович(отв. ред.) и др. – М.: РАПН; РОССПЭН, 2008. – С. 91 – 118.
5. Алтухов В. Философия многомерности мира// Общественные науки и современность. – 1992. - № 1. – С. 15-27.
6. Дворникова Е.И. Культура как базис формирования культурной идентичности и толерантности личности в процессе изучения гуманитарных дисциплин: Монография. – СПб.: Наука, САГА, 2009. – 400 с.
7. Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (Етнополітологічний аналіз): Монографія. – К.: Вища школа, 1998. – 392 с.
8. Тойнби А. Дж. Постигание истории: пер. с нем./Сост. Огурцов А.П., вступ. м.. Уколовой В.И. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.
9. Даль Р. О демократии / Пер. с англ. А.С. Богдановского; под.ред.О.А. Алякринского . – М. Аспект-Пресс, 2000.
10. Мамардашвили М.К. Стрела познания: набросок естественно-исторической гносеологии / Ю.П. Соколов (ред.). – М.: Языки русской культуры, 1996. – 303 с.
11. Логвиненко С.В. Національна консолідація і проблеми толерантності в умовах глобалізації та терористичних загроз// Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Збірник наукових праць НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. – Вип. 3. – С. 113 – 118.
12. Михальченко М. Політика регульованих суспільних перетворень – результат реалізації теорії сучасних модернізацій// Наука. Влада. Політика/ Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса НАН України; редкол.: М.І. Михальченко(голова) та ін. – К.: Знання України, 2008. – С. 5 – 40.
13. Зеленько Г.І. Методологія порівняльних досліджень// Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Збірник наукових праць НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. – Вип. 3. – С. 184 – 189.
14. Северинюк В.М. Політична поведінка: проблеми теорії та методології: монографія. – Київ; Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2009. – 432 с.
15. Чернуха Н.М., Зайчук В.Ю. На шляху до толерантності: діалог у філософії, освіті, культурі// Наукові праці МАУП/ Редкол.: В.Б. Захожай (голов. ред.) та ін.. – К.: МАУП, 2001. – Вип. 1. – С. 140 – 142.
16. Варзар І. Співвідношення толеранції та віоленції у координатах методу тріадної кореляції цінностей та орієнтацій соціально-політичного розвитку// Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: III Міжнародна науково-теоретична конференція (19-20 травня 2011 року): зб. матеріалів / за заг. ред. Сауха П.Ю. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 29 – 41.